

MARXISTISCHE GESCHRIFTEN No. 4/

ETHIEK EN SOCIALISME .

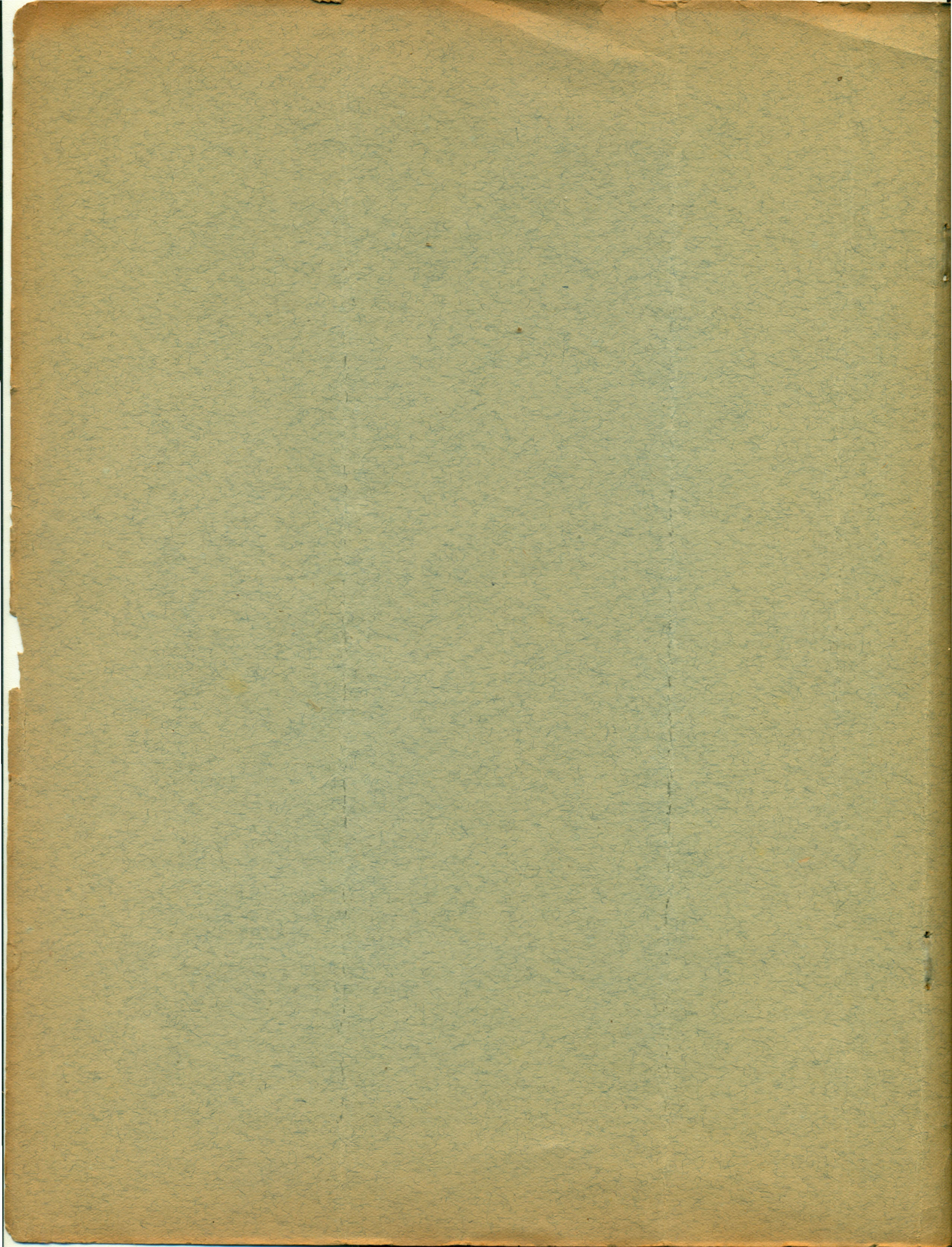
()

Door Ant. Pannekoek,

Herdruk naar de uitgave van 1907 .

I N H O U D .

1. Inleiding.
2. De ethiek van Kant .
3. Het Hist , Materialisme .
4. Het wezen der ethiek
volgens Dietzgen.

ETHIEK EN SOCIALISME.

INLEIDING.

Reeds vele jaren staat de ethiek op de agenda van onze theoretische debatten en vooral sedert het eerste optreden van het revisionisme. In velen zijner geschriften heeft Bernstein naar Kant verwezen om het dogmatisch materialisme in onze eigen rijen te bestrijden; de nieuw-Kantianen stelden den eisch dat de koude, historisch-kausale grondslagen voor het socialisme van Marx en Engels moest worden vervolmaakt door de warmte van Kant's zedelijke idealen. Het voortreffelijke werkje van Kautsky heeft in den laatsten tijd er veel toe bijgedragen om klaarheid te brengen in onze opvatting der ethiek. Kautsky laat echter meer in het bijzonder het licht vallen op de ontwikkelings-geschiedenis der ethiek, terwijl hier vooral de formeele, de filosofische kant der ethiek zal worden beschouwd.

Wij moeten bij deze behandeling beginnen met de vraag: wat verstaat men onder ethiek? Ethiek is de leer van het zedelijke, de leer, die zich bezig houdt met datgene wat zedelijk is of zoo wordt genoemd. Zij is van zooveel gewicht, omdat zij een der voornaamste oorzaken is van het menschelijke handelen. Ons handelen wordt in de eerste plaats door ons eigen belang bepaald; de zucht tot zelfbehoud is in alle levende wezens en ook in de mensch de sterkste hartstocht, die met onweerstaanbare kracht zijn wil dwingt tot zorg voor het eigen belang. Maar hoe sterk deze zucht ook zij, al ons handelen wordt toch niet daardoor bepaald; dikwijls komt het voor dat de mensch handelt tegen zijn eigenbelang in om een "hooger" belang te dienen. Vaak lezen wij in de geschiedenis van menschen, die hun leven voor het vaderland of hun volk hebben opgeofferd; en dagelijks komt het voor, dat arbeiders uit klasse-solidariteit hun eigen belang verwaarloozen en schaden. Waarom doen zij dat? Het is alsof een inwendige stem hun zegt: gij moet dat doen, een stem, waaraan zij geen weerstand kunnen bieden. Zulke handelingen noemt men goed, deugdzaam, zedelijk en het zedelijk gevoel, dat deze opwekte, behoorde altijd tot de voornaamste drijfkrachten van het menschelijk handelen en was daarom een zeer belangrijke factor in de geschiedenis der menschheid.

Deze gevoelelingen van verplichting en de handelingen daaruit voortkomende, welke dus niet van het eigen belang afhankelijk zijn, ja zelfs dikwijls daarmee in strijd, vormen het onderwerp, waarmede de ethiek zich bezig houdt.

Om misverstand te voorkomen zij men bij deze beschouwingen er op bedacht, dat het woord ethiek twee verschillende beteekenissen heeft. Eenerzijds verstaat men onder ethiek de gezamentlijke aandriften en opvattingen, die als zedelijke gelden. Men spreekt b.v. over de christelijke ethiek en verstaat daaronder de opvattingen van het Christendom over datgene wat goed en zedelijk en omgekeerd, wat slecht en onzedelijk is. Men kan ook spreken over de ethiek der bourgeoisie en wij gebruiken zelfs meermalen de uitdrukking: de ethiek van het proletariaat, waaronder wij dan verstaan de begrippen over goed en kwaad

die heerschende zijn onder het moderne socialistische proletariaat. In deze beteekenis zou men het verband tusschen ethiek en socialisme kunnen behandelen en kunnen nagaan, hoe door de socialistische arbeidersbeweging met haar heerlijke ideaal eener klassenlooze maatschappij geheel nieuwe zedelijke begrippen in de arbeidersklasse zijn ontstaan.

Ons onderwerp van heden is evenwel een andere, omdat wij het woord ethiek in zijn andere beteekenis nemen, n.l. in de beteekenis van de wetenschap van het zedelijke, de wetenschap die de oorsprong en het wezen van de zedelijke verschijnselen onderzoekt en deze wil begrijpen. Ook in deze zin van het woord is het verband tusschen ethiek en socialisme belangrijk.

Het is bekend dat het socialisme niet alleen is een streven naar een nieuwe wereldorde, maar ook tegelijk een nieuw inzicht, een nieuwe wetenschap, die wij dagelijks in onze praktische strijd toepassen. Dit wetenschappelijk socialisme, heeft ons geheel nieuwe inzichten gegeven in het wezen der maatschappij en in alle maatschappelijke verschijnselen en heeft ook den oorsprong en het wezen der ethiek grondig verklaard. Ja, zelfs kan men zeggen dat eerst de inzichten, verkregen door het wetenschappelijke socialisme, de ethiek hebben gemaakt tot een wezenlijke wetenschap en dit aan te toonen is het eigenlijke onderwerp van mijn voordracht.

Het zal nu ook duidelijk zijn, waarom het woord ethiek in verschillende beteekenissen wordt gebruikt; met de vooruitgang der kennis toch moeten namen telkens van beteekenis veranderen.

Voor den tijd, waarin Marx en Engels den grondslag hadden gelegd van het wetenschappelijk socialisme, kon het onmogelijk gebruikt worden in de tegenwoordige beteekenis van een onderzoekende wetenschap. In dien tijd van de burgerlijke verlichting golden de begrippen van de burgerlijke wetenschap, volgens welke éene bepaalde maatschappij de eenige natuurlijke en rationeele was; en dit was, zooals vanzelf spreekt, de burgerlijke maatschappelijke orde, die beruiste op de vrije concurrentie van waren-produceerende privaatondernemingen. Op dezelfde wijze geloofde men aan de eeuwige grondslagen der rechtsorde en der moraal, die overal, waar redelijke menschen leefden, werden erkend als de beste. Wel is waar, leerde de ondervinding, dat er ook nog andere rechts- en maatschappij-orden en andere zedelijkheidsbegrippen bestonden, maar deze waren of gevolgen van gemis aan ontwikkeling en barbarisme of van tijdelijke ontaarding en afdwaling. Waar degelijke opvattingen heerschten, kon van een wetenschap der moraal, die naar de oorzaak en het waarom vraagt, al evenmin sprake zijn als b.v. van een wetenschappelijk onderzoek der maatschappij; beide waren immers "natuurlijk" en daarmee was elk verder onderzoek naar den oorsprong afgesneden. Het doel der leer, dat ethiek genoemd werd, moest toen bepaald blijven tot het zoeken naar de beste en verstandigste begrippen over goed en kwaad, deze samen te vatten, of voorschriften te geven, waaraan zij zijn te erkennen om vervolgens die moraal in staat en maatschappij in toepassing te brengen en haar door middel van onderwijs en prediking jong en oud vast in te prenten.

De practische toepassing der leer lag dus voor de hand. Zij, die deze burgerlijke opvattingen over ethiek huldigden, moesten, vergeleken met dit directe levenswarme doel, in onze opvatting der ethiek

als wetenschap slechts een koude, nuttelooze, dorre geleerdheid zien. Maar voor ons heeft onze wetenschappelijke ethiek ongetwijfeld praktisch belang. Zij moet ons helpen, als iedere wetenschap, de maatschappij te begrijpen. Ons doel, het doel van het socialisme, is niet de menschen zedelijk beter te maken door middel van mooie preken, maar de bestaande maatschappijorde te veranderen. En des te sneller en beter zal ons dit gelukken, hoe meer wij de harts-tochten der menschen en hare maatschappelijke oorzaken grondig doorzien en begrijpen. Het doel dezer wetenschap is dus ons duidelijk te maken, wat in de menschen omgaat en wat hunne ziel beweegt.

DE ETHIEK VAN KANT.

Als men de ethiek van filosofisch standpunt wil behandelen, moet men beginnen met de baanbrekende ideeën, die de grootste en meest bekende der burgerlijke filosofen, n.l. Kant heeft uitgesproken. Niet omdat andere filosofen niet even verstandige of ook wel veel juistere ideeën zouden hebben gehad, maar omdat Kant een klasse vertegenwoordigt of liever, de opkomst eener klasse, met nieuwe ideeën en met een nieuwe wereldbeschouwing. Juist de groote bijval, die Kant in de geheele 19de eeuw bij alle ontwikkelde denkers heeft gevonden, niettegenstaande de tegenstrijdigheden en gebreken in zijn systeem, bewijst, dat het niet toevallige persoonlijke meeningen zijn, die in zijn systeem op de voorgrond treden, maar algemeen gangbare begrippen, waarvoor hij het eerst de beste theoretische uitdrukking heeft gevonden. Zijn grootheid als filosoof berust juist daarop, dat hij het zuiverst de burgerlijke wereldbeschouwing op filosofische wijze weergaf, een wereldbeschouwing, die in de bloeitijd van het burgerlijk kapitalistisch tijdvak, natuurlijk de wereldbeschouwing, van de heerschende klasse was.

In den vóór-kantiaanschen tijd heerschte algemeen - dus afgezien van enkele personen - de christelijke moraal. Voor den geloovigen christen is de grond waarom hij zich verplicht voelt zedelijk te handelen, - het gebed Gods; hij handelt goed, hij vermijdt het kwaad om Gods wil te doen. De beslissing over datgene wat goed of kwaad is, kan men eens en voor altijd vinden in den bijbel, waarin de tien geboden of in de Bergrede voorschriften zijn gegeven van: gij zult dit doen, gij zult dat niet doen. De godsdienst was dus de grondslag der ethiek en het spreekt van zelf dat deze ethiek in alle eeuwigheid vast en onveranderlijk is; wat eenmaal goed en kwaad is, zal voor alle tijden goed en kwaad zijn en blijven.

In de achttiende eeuw was evenwel dit religieus geloof gaan wankelen. Door den vooruitgang der techniek en wetenschap en der ontwikkeling begon men in vele kringen de godsdienstige waarheden te betwijfelen; terwijl de Fransche materialisten de godsdienst op energieke wijze bestreden en voor onzin verklaarden, trachten de rationalisten in Duitschland het bestaan van God en de godsdienstig dogma's met allerlei gekunstelde bewijzen te verdedigen. Indien het evenwel zoover is gekomen, dat men langs verstandelijke weg, door mooie redeneeringen, wil gaan bewijzen, wat eigenlijk geloofszaak zijn moet, dan is dit een sprekend bewijs, dat het met het oude naïve geloof is

gedaan, en dat de twijfel is binnen geslopen, waarmede dan tegelijk de grondslag der moraal is ondermijnd.

Kant was opgegroeid in de school van het rationalisme en had zelf sterk meegedaan aan diens spitsvondigheden; maar het bevredigde hem niet, hij bleef peinzen en zoeken naar de waarheid. In zijn levensbeschrijvingen wordt verhaald dat reeds op tamelijk vergevorderde leeftijd zijn opmerkzaamheid viel op de ethiek, door een werk van den Franschen schrijver Rousseau. In dit werk werd beschreven hoe onbeschaafde, barbaarsche menschen, wier oorspronkelijk naïve en reine gevoelens nog niet waren bedorven door de ondeugden der beschaving, dadelijk gevoelden en wisten wat zedelijk en goed was, en wat kwaad. Toen werd Kant zich bewust, dat zijn zedelijke bewustzijn geheel niet was beïnvloed door de wijzigingen in zijn theoretische opvattingen over het bestaan van God en de christelijke waarheden en dat Rousseau dus gelijk had met dit zedelijk bewustzijn te beschouwen als iets direkt-natuurlijks in de mensch. Door zijn theoretische twijfel aan de juistheid der bewijzen voor de godsdienstige leerstellingen was de grondslag der zedelijkheid in het geheel niet ondermijnd geworden; klaarblijkelijk had deze niets te maken met al die geleerde kraam, met die bewijzen en redeneeringen en met al die filosofische haarkloverijen. Het zedelijke bewustzijn was veeleer een vertrouwbare stem, die zelfs in den meest eenvoudigen mensch direct spreekt en weet te beslissen wat goed en wat kwaad is.

Iedereen kan bevestigen dat Kant hierin volkomen gelijk had. Iedereen weet doch, dat ons oordeel, of een daad goed of kwaad is, in den regel onmiddellijk geroep is en niet voortkomt uit diepzinnige overwegingen, doch direct uit het gevoel. Het is mogelijk, door alle omstandigheden nauwkeurig te overwegen, dat men het onverstandig vindt, doch dat doet aan de zaak niet af, haar desniettemin mooi en zedelijk te noemen. Als men b.v. de opoffering van een persoon voor zijn kameraden of klassegenoeten prijst als een zedelijke heldendaad, vraagt men niet tevoren of deze opoffering ten slotte ten nutte kwam van die gemeenschap. Gewoonlijk kunnen wij dit zelfs niet beslist zeggen, doch het zedelijk oordeel spreekt duidelijk en dadelijk. En dat het niets te maken heeft met het aannemen van sommige religieuze leerstellingen wordt reeds bewezen door het feit dat een massa menschen thans geen geloof meer hechten aan die leerstellingen en niettemin hetzelfde zedelijke bewustzijn hebben behouden. De godsdienst vormt dus niet de grondslag der ethiek.

Dit is evenwel slechts een deel der omwenteling door Kant in de filosofische denkbeelden gebracht. Zijn theoretische beschouwingen brachten hem tot de overtuiging, dat al die redeneeringen, al die spitsvondige bewijzen voor metaphysische stellingen waardeloos waren. Wetenschap kan slechts berusten op ervaringen en wat daarbuiten tot in het onmetelijke gaat, mag de naam wetenschap niet dragen. In de wereld der ervaringen d.w.z. in de natuur, waar overal gebondenheid heerscht aan de natuurwetten, is evenwel geen ruimte voor een God, vrijheid en onsterfelijkheid, en kan daarover wetenschappelijk, d.w.z. met door iedereen erkende zekerheid, niets worden gezegd. Aan de oude theologie was daarmede de doodsteek gegeven, - en daarin ligt de revolutionaire beteekenis der filosofie van Kant - maar tegelijk was ook de grondslag voor een nieuwe theologie gelegd. Niet alleen de bewijzen voor het bestaan van God waren daarmede afgedaan, maar

tevens alle methoden volgens welke men wetenschappelijk kan aantoonen, zoogenaamd wetenschappelijke bewijzen, dat geen God en geen onsterfelijkheid bestond.

Op dit gebied kon heelemaal niets bewezen worden, noch in bevestigende, noch in ontkennende zin en juist daardoor was de baan voor het geloof geheel vrij. In de filosofie van Kant wordt tot uitdrukking gebracht, hoe de krachtig opgekomen natuurwetenschap de godsdienst eindelijk heeft verdreven uit haar tot dusverre onbetwiste stelling. Kant begreep dat in het natuurrijk der ervaring voor de godsdienst geen plaats was, maar terwijl hij de oude positie prijs gaf, plaatste hij haar in een veel sterker stelling, waarin zij voorloopig nog onoverwinnelijk was, in het persoonlijk geloof; en de grondslag van dit geloof vormt de ethiek.

Want die geheimzinnige innerlijke stem, die ons zegt: gij moet! is voor ons het bewijs dat wij tot een hogere wereld behooren. Wel is waar, behooren wij ook tot de natuur en is de gebondenheid aan oorzaken, die voor de gansche natuur geldt, ook geldig voor onze handelingen, maar toch zijn wij geen machines, ons zedelijk bewustzijn zegt ons, dat wij een vrije wil hebben om te kiezen tusschen goed en kwaad. Die vrijheid, die men in de natuur niet vindt, heeft slechts dan beteekenis als wij aannemen dat het niet is gedaan met het gewone stoffelijke leven op aarde, doch dat een zedelijke wereld-orde daarover gebiedt. Die hogere wereld, waartoe wij buiten de natuur nog behooren, is het rijk Gods, het rijk der engelen, der onsterfelijke zielen, waarin de vrijheid en de zedelijke wereldorde heerscht.

Ieder die de zedelijke vrijheid in zich voelt, moet op deze wijze noodzakelijk komen tot het geloof aan de godsdienstige waarheid; niet in de beteekenis van een waarheid, aan iedereen objektief te bewijzen, doch in die van een zuiver persoonlijke overtuiging.

De vroegere onderlinge verhouding is daarmee geheel omgekeerd. De ethiek steunt niet langer als vroeger op de godsdienst, doch de godsdienst steunt thans op de ethiek. Bij een dergelijke groote beteekenis der ethiek voor de filosofie was het noodzakelijk de zedelijke verschijnselen iets nader te onderzoeken. Er moeten regelen bestaan, waaraan men toetsen kan of bepaalde handelingen zedelijk of onzedelijk zijn, waardoor ieder mensch zich onbewust in zijn oordeelvellingen laat leiden, want elke handeling voortkomende uit een onmiddellijke gevoelsaandoening, is daaron nog niet zedelijk. Het geval kan zich b.v. voordoen, dat iemand uit woede over een afschuwelijke daad den dader onmiddellijk onschadelijk zou willen maken; zulk een handeling zou daarom echter nog niet zedelijk zijn. Kant stelde nu als zedelijke wet, die de maatstaf aangaf voor het zedelijke bewustzijn, de navolgende stelling vast: handel zó, dat de regelen, die je opvolgt bij al je doen, tegelijk algemeene regelen voor iedereen zijn kunnen. Zoodra men inziet dat de maatschappij niet zou kunnen bestaan als ieder als rechter en beul naar eigen goedvinden ging optreden, begrijpt men eveneens waarom zulk een daad onzedelijk moet zijn.

Aan deze opvatting ligt het begrip ten gronde, dat de menschen gelijkgerechtigde wezens zijn, die als zedelijke wezens staan boven de overige wereld en die behooren tot een hogere wereld met een hoger doel, en die daarom niet misbruikt mogen worden als louter middelen voor andere doeleinden.

De mensch bezit in de zedelijke wet een richtsnoer voor zijn handelen; dikwijls kan zij hem in tegenspraak brengen met zijn direct belang en met zijn streven naar het grootst mogelijk geluk en daarom zal zijn wil ook niet alleen door de zedelijke wet worden geleid; hij is immers een zondig wezen. Desniettemin mag deze wet slechts gebieden over datgene wat plicht is; met zijn geluk heeft de zedelijkheid niets te maken. De mensch moet deugdzaam zijn, d.w.z. de geboden der zedelijkheid opvolgen, overeenkomstig zijn hoogere bestemming, onbekommerd of het strekt tot zijn geluk of zijn ongeluk.

De Nieuw-Kantianen beweren, dat de ethiek van Kant geldig is voor alle tijden en eeuwigheid en overal, waar verstandige wezens zijn, moet gelden. Kant was zelf ook van meening, zijn ethiek zonder eenige vooronderstelling te hebben vastgesteld; maar thans kunnen wij zeer goed de bijzondere vooronderstellingen kennen, die hij zelf niet kon opmerken, omdat hij ze als natuurlijke, van-zelf-sprekende dingen moest beschouwen. In de eerste plaats gaat zij uit van de veronderstelling, dat er is een maatschappij van menschen; zij verliest daardoor elke beteekenis voor een eenzaam mensch, die nooit met andere menschen heeft te handelen. Die maatschappij moet bestaan uit gelijkgerechtigde wezens (menschen) en haar ongestoord behoud moet door ieder erkend worden als een gewichtiger zaak en als een groter macht dan het enkele individu. In tegenstelling tusschen deugd en geluk, die de ethiek van Kant beheerscht, ligt evenwel tevens de gedachte opgesloten, dat zijn plicht doen, dat zedelijk handelen, den mensch in den regel geen geluk aanbrengt. De bijzondere maatschappelijke orde, die in deze ethiek wordt verondersteld, zal de mensch vaak ongeluk in plaats van geluk aanbrengen, maar de mensch behoort zich daarom niet te bekommeren en de instandhouding van deze orde stellen boven zijn persoonlijk geluk.

Het is duidelijk, welke bijzondere maatschappelijke orde hier als voorbeeld en veronderstelling heeft gediend. Het is de burgerlijke maatschappij, de nog onontwikkelde, overwegend klein-burgelijke vorm der kapitalistische maatschappij, die voor Kant en zijn tijdgenooten de eenig natuurlijke en redelijke en dus de van-zelf-sprekende maatschappij-vorm was. Toen deze vorm van maatschappij zich destijds ontwikkelde en de burgerklasse zich tot de heerschende klasse opwerkte, kon men niet denken dat daaruit een maatschappij zou voortkomen met zulke scherpe klassentegenstellingen als wij thans kennen. Neen, men meende, door het verbreken der feodale boeien, als eerst algemeene vrijheid en wettelijke gelijkheid waren ingevoerd, de wereld spoedig de gelukkige eindtoestand der broederschap zou hebben bereikt. Vrijheid, gelijkheid en broederschap was de leuze der Fransche revolutie en parallel daarmee loopt de ethiek van Kant, waarin ook vrijheid en gelijkheid de hoofdgedachten zijn. Het was, zoowel daar als hier, dezelfde gedachtenwereld, de wereldbeschouwing van de opkomende burgerij, die daar optrad in een practisch-politieke vorm, hier in een theoretisch-philosofisch kleed. Al had men echter toen nog geen idee van de geweldige moderne klassentegenstellingen, toch wist men dat in den concurrentiestrijd niet iedereen voordeel had, meenigeen ging er in onder en zonk weg in de klasse van het proletariaat. Voor hen sprak voornamelijk de ethiek van Kant, dat zij hun lot kalm moesten dragen, rustig voortarbeiden en hun plicht doen; het welzijn der maatschappij, d.w.z. der gansche burgerklasse, ging boven het welzijn van het individu.

Men ziet hieruit, hoe innig saamgeweven de filosofie van Kant is met de groote maatschappelijke omwentelingen uit die dagen, hoezeer zij den naam van burgerlijke filosofie verdient. In haar is de quintessence van het burgerlijk denken belichaamd. In den nieuwsten tijd willen enkele warhoofden aan Kant's ethiek algemeene geldigheid geven en daarop het socialisme grondvesten; zij worden daartoe klaarblijkelijk verleid omdat de voornaamste ideeën dezer moraal, de vrijheid en de gelijkberechtiging aller menschen, tevens eischen zijn van het hedendaagsche socialisme en eerst in de socialistische maatschappij verwezenlijkt kunnen worden; dan eerst zal een tijd komen, waarin de mensch niet meer wordt bescouwd als middel tot meerwaardevorming, doch als zelfdoel. Wie echter begrepen heeft, dat de Kantiaansche vrijheid en gelijkheid slechts een uitdrukking is voor de jeugd-illussies der burgerlijke klassen, zal ook inzien, dat een dergelijk bewijs van het socialisme, theoretisch even verstandig zou zijn als dat men het socialisme zou willen opbouwen op de leuze der Fransche revolutie: vrijheid, gelijkheid en broederschap. Afgezien nog van dergelijke leuzen, zou de ethiek van Kant ook kwalijk passen op een socialistische samenleving; wel zal daarin de gemeenschap staan boven het individu, maar een tegenstelling van belangen tusschen beiden, zooals in de kapitalistische maatschappij, zal daarin niet bestaan, en aangezien deze maatschappijorde voor allen geluk en geen ongeluk zal aanbrengen, kan een tegenstelling tusschen deugd en geluk daarin ook niet voorkomen.

Wat verder waars is in het gekwebbel over de eeuwigheid van Kant's moraal, is het onbetwistbare feit dat Kant onmiskenbaar heeft bijgedragen tot betere inzichten in de natuur en tot de kenmerken der zedelijkheid. Hetgeen onze wetenschappelijke kennis op die wijze verkreeg gaat niet weer verloren. Evenwel, in dit opzicht is het nog een hoogst onvolledige wetenschap der ethiek, die Kant ons heeft gegeven, en de nieuwe inzichten van het Marxisme waren noodig om die wetenschap verre boven hare beginselen van toen te doen ontwikkelen.

HET HISTORISCH MATERIALISME.

De verschillende systemen en denkbeelden, die Kant's filosofie zijn opgevolgd, laten wij thans rusten en gaan dadelijk over tot de groote veranderingen, die het Marxisme heeft gebracht in de geestes- en de maatschappij-wetenschap.

Tot dusverre werd de burgerlijke samenleving beschouwd als de normale, de redelijke en al hare meeningen en inrichtingen waren daarom natuurlijk en van-zelf-sprekend. Een logisch verband tusschen deze natuurlijke dingenkende men niet. Men had een "natuurlijke" maatschappijorde en een "natuurlijke" ethiek, maar men had ook een "natuurlijke" zon, die dagelijks op- en onderging, en men kon evengoed de ethiek met de zon als met de maatschappij in verbinding stellen. Kant had haar wel met den hemel, met de bovennatuurlijke wereld in verband gebracht. De kennis van de werkelijke samenhang kwam eerst toen men vergelijkingen had gemaakt tusschen de verschillende begrippen over zedelijkheid en de verschillende maatschappij-vormen.

De meening, dat de geschiedenis de ontwikkeling der maatschappij weergeeft, was n i e t nieuw, maar Marx gaf voor het eerst aan deze